Elinizde bulunan kitap, mezhep hikâyemizin Eş'arî ayağını tanıtmayı ve okuyucuyu Eş'arîler, onların ilişkileri, amaç ve gündemleri hakkında bilgi ve fikir sahibi kılmayı amaçlamaktadır. Burada Eş'arî tarafgirliği, telkin ve övgüsü yapılmadığı gibi aleyhtarlığı da söz konusu olmamış; mezhepler tarihi yöntemi olan objektif olma ve analitik biçimde değerlendirme esas alınmıştır. Mezhepler tarihi yöntemine göre sadece nakletmek veya eleştirmek yahut övmek bilim değildir. Nakletmenin yanı sıra çapraz okumalarla arka planı gösterip değerlendirmek, temellendirmek ve bağlantılarını ve boyutlarını göstermek de gerekmektedir. Elinizdeki kaynak da tam olarak bu zeminde ve bu prensiple hazırlanmıştır.

Kitapta başlangıcından bugüne Eş'arîlik çemberinde duran veya buraya katkı sunan ulema tanıtılmaktadır. Eş'arî gelenek içerisinde yer alan veya öyle olduğu bilinen bütün âlimleri ve görüşlerini ayrıntılarıyla vermek bu çalışmanın, öngörülen kapsamını aştığı için bu gelenekte iz bırakmış âlimlerin biyografi ve görüşlerini vermekle yetindik. Eserde, Eş'arî âlimlerin biyografileri, eserleri ve düşünsel gündemleri kısaca ele alınmış; Eş'arîliğe katkılarına ve dolayısıyla mezhepler tarihindeki konumlarına değinilmiştir. Bir başka ifadeyle bu çalışma, meşhurların yanı sıra Tabakât eserlerinde yalnızca birkaç cümle ile zikredilen fakat Müslüman ilim geleneğine önemli katkılar sunmuş çok sayıda âlimi kapsayarak kronolojik biçimde Eş'arî kelamcıların tanıtımını yapmaktadır.

Tanıtımı yapılan birçok ismi ilk defa gün yüzüne çıkarmakta olan eserimiz, dört ana başlıktan oluşmaktadır. Genelde Kelâm ve Mezhepler Tarihi akademisyenlerinin yazdığı, klasik ve çağdaş dönemden 200'den fazla kelamcının: 1- hayatını ve yaşadığı ortamı 2- eserlerini ve hakkındaki çalışmaları 3- düşüncelerini ve bunların tartışmalarını 4- Eş'arî geleneğe katkılarını (mezhepler tarihindeki yerini) irdelediği bu çalışmayı büyük bir emek ve titizlikle hazırladık. Buna göre eserimiz dört sacayağından oluşmakta ve günümüz uleması sayılan yazarlar, her bir başlığı diğerine feda etmeden veya birinin diğerini gölgelemesine müsaade etmeden altını akademik bir titizlik ve analitik bir ruhla doldurup değerlendirmiş durumdadır.

120 kadar akademisyen âlimin katıldığı bu çalışma, Türkçe yazılmış önemli bir Tabakât-Terâcim ve kısmen Mu'cem ile Cerh/Tadil ve Ensablar gibi biyografik bir eserdir. Hatta hocalarımızın perspektifi ile bu eserimiz: 1- menkıbe ve mitolojiden arınmış 2- sırf nakil ve takdir veya tenkid ile yetinilmeden hazırlanmış, sahasında mümtaz bir kaynak niteliği taşımaktadır.

ISBN: 978-625-576-412-6
9 786255 764126
iz.com.tr
/izyayincilik
1457

Klasik Dönem Eş'arî Kelamcıları

Editör:
Mustafa Akman

iz

Klasik Dönem Eş'arî Kelamcıları

Editör:
Mustafa Akman

iz

© İz Yayıncılık Limited Şirketi, 2025
Sertifika no: 49821

Kitabın tüm hakları saklıdır ve Türkçe yayın hakları İz Yayıncılık'a aittir.
Kısmen veya bütünüyle çoğaltılamaz, yapay zeka teknolojileri veya
sistemlerini eğitme amacıyla kullanılamaz.

İz Yayıncılık: 1451
İslam Klasikleri
İslam Düşüncesi | Kelam
ISBN: 978-625-576-412-6
1. baskı, İstanbul 2025

Mahmutbey Mahallesi Taşocağı Yolu Caddesi
212 My Office No: 3 Kat: 31 Daire: 510 Bağcılar/İstanbul
Telefon: (212) 5207210
www.iz.com.tr
E-posta: bilgi@iz.com.tr

Yayın Koordinatörü: Murat Ayar
Kapak ve Sayfa Tasarımı: Ali Kahraman

Basıldığı yer: Erkam Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş. (Sertifika no: 51796)
İkitelli Osb Mh. Atatürk Blv. Haseyad 1. Kısım No: 60/3C Başakşehir/İstanbul

Kelâm'da Cem ve Tahkik (Şerh ve Hâşiye) Dönemi

Doç. Dr. Mustafa Akman[1]

Giriş

Kelâm ilminin geçirdiği aşamalardan mütekaddimîn olarak adlandırılan ilk dönem, kelâm ilminin sistematikleşme aşamasıdır.[2] Müteahhirîn ise kelâm ilminin tekâmül ve ardından durağanlaşma devresidir. Gazzâlî (ö.505/1111) ile başlayan müteahhirîn dönem ayrıca felsefe ile yakın ilişki içerisine girilmiş kelâm dönemi olarak bilinir. Zira bu dönemde kelâm ve felsefenin meseleleri aynı literatürde tartışılmaya başlanmıştır.[3] Kelâm için kırılma olarak kabul edilen bu dönemde yaşamış kelâm bilginleri, İslâm'ın özüne yönelik saldırılara karşı çıkmada İslâm filozoflarının ortaya koydukları görüşlerden yararlanmışlardır. Özellikle nazar, metafizik ve tabiat konuları bunların başında gelmiştir. Böylece Kelâm'ın Felsefe ile mezcedilmesinden bir Kelâm Felsefesi ve Metafiziği doğmuştur.

Müteahhirîn dönemi içerisinde VIII./XIV. yüzyıldan başlayıp XIII./XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden aşamaya ise *cem ve tahkik* ve ayrıca *çözülme*, *donukluk* ve *duraksama* dönemi denilmektedir. Bu dönemin en bariz özellikleri, özgün eserler verme döneminin kapandığı, geçmişte kaleme alınmış eserler üzerine şerh, hâşiye ve ta'liklerin (شرح حاشـية تعليـق) yazılmış olmasıdır.[4]

---

1 Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelâm ve Mezhepler Tarihi Öğretim Üyesi, Hakkari makman64@gmail.com / orcid.org/0000-0001-6675-1315, 05052224516.

2 Bu çalışma, "Kelâm'da Cem ve Tahkik (Şerh ve Hâşiye) Dönemi" (Internatıonal Asıan Congress On Contemporary Scıences-VI, May 27-29, Full Texts Book (Van 2022), 508-521) başlıklı kongre metnimizin gözden geçirilmiş halidir. Ayrıca oradaki DİA atıfları burada gösterilmemiştir.

3 Ömer Türker, "Şerhu'l-Mevâkıf: Kelam İlminin Son Büyük Klasiği", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/28, (2016), 377.

4 Ramazan Altıntaş, "Geçmişten Günümüze Kelam Geleneği", *Eskiyeni Dergisi*, 16, (2010), 28; Fadıl Ayğan, "Cem Ve Tahkik Dönemi", *Kelâm Tarihi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 281.

Cem ve tahkik döneminde kelâm ilmi gerilemeye[5] başlamış, buna karşın (alternatif olarak) tasavvufî düşünce felsefeleşerek geniş bir çevre bulmuştur. Zamanla değişen dünya dengeleri ve yeni oluşumlar karşısında kelâm âlimleri, müteahhirîn döneminin *Yeni İlm-i Kelâm* aşamasına geçmişlerdir. Zira cem ve tahkik adı verilen bu dönemde kelâm ekollerinin genel görüşleri deyim yerindeyse sabitlenmiş; kelamcıların telifâtında yer alan tez ve teoriler büyük çapta varis oldukları mirasın öncü veya sivrilen simalarının beyanlarına dayanır olmuştur.

Müteahhirîn dönemine dâhil *cem ve tahkik* dönemlendirilmesi *metodik* ve *kavramsal* bir tasnif biçimidir. Belirgin biçimde Adududdin el-Îcî (ö.756/1355) sonrası Sa'deddîn et-Teftâzânî (ö.792/1390) ve Şerîf el-Cürcânî'nin (ö.816/1413) şerhleriyle başlayıp Ahmed Hayâlî (ö.875/1470) ve Celâleddîn ed-Devvânî (ö.908/1502) ile zirveye ulaşan bu sürecin *cem ve tahkik* dönemi olarak isimlendirmesi genel bir kabul görmüştür.[6] Bunun yanı sıra bu yüzyıl sonrasından *Yeni İlm-i Kelâm* dönemine kadar olan devir, söz konusu literatürün yaygınlığı sebebiyle aynı zamanda *şerh ve hâşiye* dönemi olarak da adlandırılmıştır.

Şerh ve hâşiye yazma faaliyeti, sadece kelâmda değil neredeyse bütün dinî ilimlerde yaygın biçimde kullanılan başlı başına bir telif tarzıdır. Pek çok âlim, uzman olduğu dalda kendinden önce klasik haline gelmiş bir eseri şerh veya tahşiye etmiştir. Bu, bazen o eserdeki muhtasar, mücmel bırakılan yerleri açmak adına yapıldığı gibi bazen de müşkil noktaların çözülmesi ve bazen de şerh sahibinin esere getireceği kısmen de olsa özgün yorumlar için yapılmıştır. Şerh ve hâşiye literatürünün üstlendiği en önemli misyon, metindeki problematik noktaları çözümleme üzerinden dili, metni, problemi ve okuyucuyu bulunduğu noktadan alıp bir üst bilgi düzeyine yükseltmektir.

Şüphesiz cem ve tahkik döneminde bir esere şerh yazmak, sıradan ve basit bir işlem olarak algılanmıyordu. Zira bir esere şerh veya hâşiye yazmak için o eserin ait olduğu ilim dalına vakıf olmayı gerektiriyordu. Nitekim tarihte öyle asıl metinler vardır ki, üzerine yazılan şerhin gölgesinde kalmış ve şerh asıl metnin önüne geçmiştir. Diğer disiplinlerde olduğu gibi kelâm ilminde de tarihsel süreçte devasa bir şerh ve hâşiye literatürü meydana gelmiştir. Öyle ki kelâm ilminde şerh ve hâşiye yazma faaliyeti, müteahhir dönemde adeta yegâne yönteme dönüşmüş gibidir.

---

5 Krş. Toshihiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde Varlık*, çev. İbrahim Kalın (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 90-92.

6 Krş. Recep Ardoğan, *Akideden Kelama: Kelam Tarihi*, 4. bsk., (İstanbul: KLM Yayınları, 2017), 267.

Esasen özgün bir telif yerine, öncekilere ait bir kitabı şerh etme çabası, kelâmın gelenekleşmesinin, taklidin ve bir duraklamanın da işaretidir. Elbette şerh edilen metinler açıklanırken -pozisyona göre- nadiren yeni görüş ve tespitler ile orijinal eserler de karşımıza çıkmaktadır. Bir mukayese yapacaksak, mütekaddimîn döneminde kelamcılar, çağının bilgi ve fikir birikiminden azamî ölçüde yararlanıp gündemdeki tartışmalara çözümler üretmeye çalışırken cem ve tahkik döneminde yeni bilgi ve fikirlere hemen hiç itibar edilmemiştir. Burada şerh edilen metinde ortaya konan görüşlere çoğunlukla sadık kalındığı görülmektedir. Bu ise daha ziyade geçmiş otoritelerin itibarı üzerinden -varsa- söylenecek olan *söz*e bir meşruiyet çabasına işaret etmektedir. Zira toplumu ciddi bir taklit ruhu sarmış durumdadır ve iktidarlar kitleleri, oluş(turul)an bu statükoyu temsil eden, hatta "fanatik" biçimde savunan medrese ulemasını desteklemekte, prestij ederek bağış, kadro, statü ve imkan sunmaktadır. Dolayısıyla belirlenen çizgi ve konseptin dışına çıkmak hem bahsi geçen hususlardan mahrumiyet hem de beraberinde muhtelif riskler barındırmaktaydı.

Mamafih altı asır kadar süren bu uzun dönemde özgün eserlerin hiç yazılmadığını söylemek zordur. Çünkü bu devrede *isbât-ı vâcib*, *kader kaza*, *elfâz-ı küfür* ve *umûr-i âmme* gibi mühim görülen bazı kelâm meseleleri hakkında müstakil risalelerin de yazıldığı görülmektedir.[7] Yine tedris maksadıyla veciz akāid metinleri halinde manzum eserler de yazılmıştır. Cem ve tahkik döneminin en önemli müstakil eser türü Allah'ın varlığını konu edinen risâlelerdir. Bu risalelerin, sürecin esas dinamiklerinin kelâm ile felsefe disiplinlerinin mezcolduğu dönemin özelliklerinin bir getirisi olduğu anlaşılmaktadır.[8]

1. Telif Türü Olarak Şerh ve Hâşiye

Şerh ifadesinin çeşitli lugat anlamlarından biri; ortaya çıkarmak ve açıklamaktır. Bu sözlük anlamından hareketle ıstılahî olarak şerh (شرح), bir ilim dalında yaygınlık kazanmış çoğunlukla muhtasar metinler üzerine kaleme alınmış, bu metinlerin kapalılıklarının açıklandığı, eksik bırakılan meselelerin tamamlandığı, hatalarının düzeltildiği, örneklerinin çoğaltıldığı, görüş-

7 Hamdi Akbaş,- Ömer, Sadıker, "İnanç Eğitiminde Şerh ve Haşiye Geleneği", *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri: Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına* (2016), 1/290; Şerafettin Gölcük- Toprak Süleyman, *Kelam: Tarih-Ekoller-Problemler*, 10. bsk., (Konya: Tekin Yayınları, 2019), 70.

8 Mustafa Akman, "Celâleddîn ed-Devvânî Perspektifinden İsbât-ı Vâcib", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi* (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 297, 299-300.

lerinin tenkit edildiği eserlerdir. İlimler tarihinde bir telif türü olarak ortaya çıkan şerh kavramı, umumiyetle bir eserin bütününü genişçe açıklamak amacıyla kaleme alınan kitaplar için kullanılır.

Lugatte "gereğinden fazla söz söylemek veya yazmak" gibi bir anlama gelen ve "haşv/ حشو" mastarından türetilmiş bir isim olan hâşiye/حاشية, söz ve yazıdaki fazlalıklar, bir şeyin kenarı, bir eserin ve yazının bulunduğu sayfanın kenarlarındaki boşluk demektir. Buna göre bir metnin sayfa boşluklarına eklenen açıklayıcı ve tamamlayıcı notlar demeye gelen hâşiye/havâşî (حاشية/حواشي) yazım türü, muhtasar bir metne yazılmış olan şerh üzerinden telif edilen eserleri ifade etmektedir. Hâmiş ve derkenar kelimeleriyle eş anlamlı kullanılan hâşiyede, metinde veya şerhte yer alan bazı kavram veya düşünceler hakkında notlar düşülmektedir. Bu notlarla açıklamalar, kısa veya uzun da olabilir. Yine sadece kavram analizlerine hasredildiği gibi tenkit ve tahlile de yer verilebilmektedir.

Başka bir ifadeyle hâşiye türü eserler, metinden ziyade şerhte yer alan bazı anlaşılması güç ve kapalı ifadeleri açıklama, tamamlama ve yerine göre de tenkit etme amacı taşıyan çalışmalardır. Genellikle muhtasar yazılmış meşhur bir metnin şerhi üzerine yapılmış olan hâşiyeler hem şerhte hem de metindeki bazı kelime ve terkiplerle ya da metinde geçen özel isim, ayet, hadis, şiir gibi hususlarla ilgili olarak yapılan kısa açıklamalar mahiyetindedir. Bunlara hâşiye adı verilmesinin sebebi, şerh edilen eserin klasik değeri karşısında ona yapılan eklerin sadece boşlukları doldurma kabilinden önemsiz ilaveler olduğu şeklindeki düşüncedir. Ancak belli bir dönemden sonra şerh mahiyetindeki kapsamlı eserler için de hâşiye tabiri kullanılmıştır.[9]

Bu dönemde şerhe konu olan metinler, sıkıştırılmış birer dosya gibi kabul edilmiştir. Şerhler, metnin veya yazarının anda veya zamanda sağladığı otorite sebebi dışında genellikle ait olduğu ilmî disiplinin temel ilkelerini (mebâdî), konularını (mevzuat), sorunlarını (mesâil) ve amaçlarını (makâsıt); muhtasar, mücmel, câmi bir üslup ve içerikle ele alan metinlere yazılırdı. Hâşiyeler de ana metni en öz biçimde açıklayan şerhler üzerine bina edilerek vücuda getirilirdi. Dolayısıyla metin-şerh-hâşiye dizgisi, aslında iç içe açılan 'matruşka'lar gibi mücmelden mufassala, müphemden mübeyyene, müşkilden muvazzaha doğru birbirini açan, açıklayan bir anlama geleneğidir.[10] Buna göre dönemin temel yazım türü şerh ve hâşiye edebiyatı, genel anlamda bir metni esas alarak o metni açıklama, kapalılığını giderme, dilsel

9 Mustafa Akman, "Bihiştî Ramazan Efendi el-Vizevî ve Kelâmdaki Yeri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* X/51, (2017), 1203-1205.

10 Fatih İbiş, "Bir Cümlenin İzini Sürmek: Şerhu'l-Akâid Hâşiyelerinde Kelam-Felsefe İlişkisi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8, (2017), 147-148; Mehmet Kalaycı,

tahliller yapma, özetleme, meseleleri tahkik ve tenkit etmeyi ve söz konusu ilmin meselelerini tartışmayı hedeflemiştir. Bu da uzun bir tarihî süreci kapsadığından İslâm ilim geleneğinin günümüze taşınmasında önemli bir rol üstlenmiş demektir.

Şerh ve hâşiye türü eserlerin birçok boyutu bulunmaktadır. Bunlardan sadece metnin anlaşılmasını sağlama hususu ön plana çıkarıldığında yorum, tahkik, sentez ve tenkit gibi boyutları göz ardı edilmiş olmaktadır. Şerh geleneğinde metnin anlaşılması ve nadiren de olsa şârih veya muhaşşînin (hâşiyeyi yazanın) yaşadığı döneme taşınması gibi hususların yanı sıra özellikle tahkik ve sentezin iki temel kavram olduğunu da vurgulamak icap etmektedir.

Öte yandan cem ve tahkik döneminde eserlere işlenen önemli hususlardan biri de gramer çözümlemeleri, dilcilere atıf ve zamirlerin merciini belirleme ile çok sayıda ibare ve kelime tahlilleri yapmak olmuştur. Bu meyanda kimi müellifler "Arapça selika ve zevk-i selimine sahip olanlar bunu kaçırmaz" vurgusuyla bahsi geçen dönemde bu selika/ nosyon özelliğine verilen önemi göstermişlerdir.[11]

İslâm ilimler tarihinde önemli bir konuma sahip olan şerh geleneğine, eski ve yeni dönemlerde yöneltilmiş bazı eleştirileri[12] şöyle sıralamak mümkündür: **1**. Şerhlerde anlam ve içerikten çok lafızlar üzerinde durulmuştur. **2**. Örneklerde tekrara düşülmüştür. **3**. Sıradan cümlelerle aynı konularda birçok görüş bir araya toplanarak gereksiz uzatmalarla konular daha da karmaşık hale getirilmiştir. **4**. Birçok şerhin üslubu zor, metodu karmaşıktır. **5**. İlmî birikime yeni katkılar sağlama boyutları zayıf kalmıştır. **6**. Şerh ve hâşiye yazımının başlayıp devam ettiği Memlukler ve Osmanlılar dönemleri, ilmî ve fikrî bakımdan duraklama, taklid ve gerilemeyi temsil etmektedir. **7**. Müelliflerin çoğu eski Arap üslubuna hâkim olamamış, edebî seviye bakımından yetersiz kalmış ve hatta bazıları gramer hataları yapmıştır. **8**. Şerh, hâşiye ve ta'lik yazarları umumiyetle ana metni red veya tenkit etme güç ve cesaretini kendilerinde bulamamışlardır. **9**. Şârih ve muhaşşîler metinlerdeki bilgi kaynaklarını ve özellikle aktarılan rivayetleri cerh-tadil açısından incelememiş ve dolayısıyla bu eserlerde azımsanmayacak kadar

---

"Bir Osmanlı Kelâmcısı Ne Okur? Osmanlı İlim Geleneği Çerçevesinde Beyâzîzâde'nin Mecmû'a Fi'l-Mesâ'ili'l-Müntehabe Adlı Eseri", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, (İstanbul: İsar Yayınları, 2016), 64.

11 Akman, "Bihiştî Ramazan Efendi el-Vizevî ve Kelâmdaki Yeri", 1201-1202.

12 Bkz. M. Sait Özervarlı, "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler- Problemler-Teklifler*, Sempozyum (İSAM, 2001), ed. Ali Akyıldız vd., İstanbul: İSAM Yayınları, (2007), 205-207.

zayıf ve uydurma aktarım yapılmıştır. **10**. Metnin veya yazarının otoritesinin gölgesinde bazı hususlar ifade edilmek istenmiştir.

Ayrıca genelde ilmî bakımdan gerileme devri diye nitelendirilen şerh döneminde okuyucu veya müellif açısından şerhlerde görülen bazı zorlukların, büyük ölçüde ele alınan konulara dair birikim ve derinleşme zayıflığından ortaya çıktığı realitesi bir yana bırakılırsa bu dönemde yazılan eserlerin pedagojik kurallara uymadığı da görülmektedir. Metin, şerh, hâşiye ve ta'lik (متن شرح حاشية تعليق) sıralamasıyla üretilen yazım türünün ise eğitimde tedrîcilik yöntemi olmadığı açıktır. Bütün bu hususların dışında şârih ve muhaşşîlerin yaşadıkları toplumun gündem ve vasatını eserlerine yansıtmamış ve değerlendirmemiş olmaları da ciddi bir sorundur. Bu tespitler, bugünden o güne yapılan anakronik bir eleştiri olarak görülemez. Zira yazıldıkları dönemin sorun ve problemlerini dillendirip çözümler üretmenin zorunluluğu bütün zamanları kuşatan temel bir ilkedir. Kaldı ki şerhlerin genelinin gereksiz görülen bilgilerle doldurulması ve karmaşık olmasının, dönemin şartları ile ilim anlayışından kaynaklandığı ve dolayısıyla değerlendirme yapılırken tarihî bağlamın göz ardı edilmemesi gerektiği doğru olmakla birlikte şerh ve hâşiye döneminde köklü bir taklidin ve siyasî yönetimin talep ve beklentileri doğrultusunda klasik Sünnî söylemin dışına çıkılamadığı[13] da malumdur. Bu yüzden doğrudan şerh geleneğinin değil ama sonraki yıllarda şerh ve hâşiye bile yazılmamasının ilimde kısırlaşma ve körelmeye sebep olduğunu belirtmek gerekir.[14]

Öte yandan daha çok Eş'arîliğe mensup ulemanın varlık ve faaliyet gösterdiği gözlemlenen şerh, hâşiye ve derlemecilik döneminin en bariz anlatım üsluplarından biri, "diyecek/ soracak olsan derim/ deriz ki - فإن قلت - قلنا /إن قيل قلت" ifadeleridir. Müellifler bu şablonla; gelmesi muhtemel soru veya itirazları böylece peşinen cevaplamış ya da anlatacaklarını, dönemin üslubuyla bu tarzda sunmuşlardır. Özellikle Osmanlının son zamanlarında yoğun biçimde görülen hâşiyelerin bir özelliği de kelime veya cümleyi izaha "kavluhu قوله" ifadesiyle başlanmasıdır. Şârih ve muhaşşîler, metin yazarını nadiren (زعم) fiili ile eleştirip hatalarını belirtmiş olsalar da genelde ideolojik davranarak onları fırka ve mezhep refleksiyle eleştirilere karşı amansız biçimde savunmuşlardır.[15] Bu arada dönem müellifleri, "artık böylece düşün فتأمل", "anla فافهم" veya "tedebbür et فتدبر" tarzında birçok spot

13 Hüseyin Aydın, "Osmanlılarda Felsefî Düşünce", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/4, (1992), 8.

14 Akman, "Bihiştî Ramazan Efendi el-Vizevî ve Kelâmdaki Yeri", 1204.

15 Mustafa Akman, "Vizeli Kelâmcı Bihiştî Ramazan Efendi ve Kelamî Dünyası", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2, (2017), 75-76.

ifade geliştirmişlerdir. Müellifler bu ifadelerle okuyucusunu biraz da psikolojik olarak forma sokmaya çalışmıştır.

2. Şerh ve Hâşiye Yazım Alanı: Medreseler

Medreseler, genelde tek bir görüşün eğitiminin ve dahası propagandasının yapıldığı mekânlar olagelmiştir. Bu durumun tabiî bir sonucu olarak buralarda özgün eserlerden daha çok şerh ve hâşiye türü eserler üretilmiş veya okutulmuş, diyalektik bir sürecin oluşmasını sağlayacak farklı medrese/ fikir yapılanmalarına imkân verilmemiştir. Şerh ve hâşiye türü eserlerdeki açıklamalar, yorumlar ve eleştiriler bu gelenek içerisinde kabul görmüş kitaplar etrafında yapılırken, daha çok talebenin belirlenerek okutulan kitabı daha iyi anlaması amaçlanmış; klasik kitaplara temelli ve yıkıcı eleştirilerin yapılması oldukça istisna olmuş ve bu gelenek, eğitim-öğretim felsefesi ve müfredatıyla büyük bir kırılmaya uğramadan asırlarca devam etmiştir.[16]

Bu bağlamda ilk dönem Osmanlı medrese geleneği oluşurken, kelâmın müteahhirîn dönemi Eş'arî kelamcılarının felsefî yönü ağır basan hacimli eserleri, bu medreselerin müfredatına yoğun bir şekilde girmiş; Osmanlı medreselerinin son dönemlerinde dâhi Eş'arî kelâm kitapları okutulmaya devam edilmiştir.[17] Bu anlamda Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akāid* ve *Şerhu'l-Mekâsıd* ile Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eserleri Osmanlı medrese programlarında kelâm ders kitabı olma hüviyeti kazanmıştır.

Buna göre Osmanlı İmparatorluğu medreselerinde okutulan ders kitapları, İslâm dünyasında meşhur olan ve üzerlerine pek çok şerh ve hâşiyenin yazıldığı kitaplar idi. Osmanlı âlimlerinin önceki eserlere yazdıkları şerh ve hâşiyeler de ders kitabı veya yardımcı kitap olarak bu medreselerde kısmen takip edilirdi. Medrese kültüründe yetişen dönem kelamcılarının tercihlerinin ve takındıkları tavrın, ancak söz konusu arka planın anlaşılması ve bu arada seleflerinin tanınmasıyla sağlıklı biçimde anlaşılabileceği izahtan varestedir. Çünkü şârih ve muhaşşîler (hâşiyeciler); umumiyetle belirtilen dönemin perspektifinden farklı bir paradigma ortaya koymamış, belirlenen mezhebî/siyasî söylemin dışında daha farklı bir vizyona sahip olamamış ve maalesef düşman addedilen muhalif mezhepler ve temsilcilerinin adeta şeytanlaştırılmasıyla hem takipçiler/kitleler konsolide edilmeye çalışılmış hem de itminan/ tatmin sağlanmıştır. Binaenaleyh dönemin/ geleneğin önem-

16 Bkz. Osman Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, (İstanbul, 2012), 464-465.

17 Mustafa Sinanoğlu, "Kelâm Geleneğinde Değişim", *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm*, (2002 Yılı Kutlu Doğum Semp. Tebliğ ve Müzakereleri), Ankara: Diyanet Vakfı, (2007), 225.

li/meşhur şahsiyetlerinin paylaşımlarını genellikle onaylamaktan ibaret bir misyon yüklenmiştir. Bu itibarla şârih ve muhaşşîlerin izlediği şahsiyetlerin kelâmî dünyalarının ortaya konulması, şârih ve muhaşşîleri de daha iyi anlayıp tanımak demeye geleceği kuşkusuzdur.[18]

3. Akāid ve Kelâm Metinlerine Yönelik Şerhler

Akāid risâleleri kısa da olsa aslında uzun kelâmî tartışmaların kristalize edilmiş versiyonları olduğundan, bu risalelere şerh yapma ihtiyacı hemen her zaman hissedilmiştir. Nitekim cem ve tahkik döneminin önemli bir yazım türünü de akāid metinlerine yazılan şerh ve hâşiyeler oluşturmaktadır. Akāid eserlerinin kelâm metinlerinden farklılığı, kelâmî tartışmaların ana fikirlerini, temellendirmeye gitmeden resmî veya ideolojik biçimde itikād esası olarak sunmalarıdır. Dolayısıyla akāid kitapları öz metinlerdir. Bu anlamda Kelâm tarihinde literatür oluşturmuş çok sayıda temel akāid metni bulunmaktadır.

Şerh ve hâşiye literatüründe yaygın ve önemli akāid metinlerinin mühim bir kısmı Eş'arî gelenekte yazılmıştır:

el-Akāid (العقائد), Adududdin el-Îcî (ö.756/1355)**:** Bu eser *el-Akāidu'n-Nesefîyye* ile aynı derece şöhret ve özelliklere sahiptir. Bu akāid metni de büyük bir gelenek oluşturmuş ve asırlarca şerh, hâşiye ve ta'liklere konu olmuştur. Başta Cürcânî, Muhyiddin Muhammed el-Kâfiyeci (ö.879/1474) ve Devvânî olmak üzere birçok âlim bu metni şerh etmiştir. Bu şerhlerden özellikle Cürcânî ve Devvânî'nin şerhleri ön plana çıkmış ve pek çok hâşiye ve ta'like konusu olmuştur. Dönemin önemli ismi Devvânî'nin şerhi üzerinde çok sayıda hâşiye ve ta'lik yazılmasından başka medrese müfredatına da girmiştir. Öyle ki Devvânî'nin yazdığı hâşiyenin kendisi cem ve tahkik döneminde ayrı bir gelenek oluşturmuştur.

Şerhu'l-Mevâkıf (شرح المواقـف), Şerîf el-Cürcânî (ö.816/1413): Eser, klasik sonrası dönemin ürünü olmakla birlikte müteahhirîn döneminin sentezci kelâm sisteminin klasik metinlerinden biridir. Felsefî kelâm metni *Şerhu'l-Mevâkıf*,[19] modernleşme dönemine kadar kelâm geleneğini son derece etkileyerek medresede kelâm müfredatının temel ders kitaplarından birini ve kelâmî tartışmalara zemin teşkil etmiştir. Meşşâî gelenek ile kelâm geleneğini sentezleyen en hacimli şerhler geleneğinin belki de başat örneğidir. Bu eserde üçte ikilik bölümden oluşan felsefî bahislerin akāid konularına

18 Akman, "Vizeli Kelâmcı Bihiştî Ramazan Efendi ve Kelamî Dünyası", 55.

19 Bkz. Türker, "Şerhu'l-Mevâkıf: Kelam İlminin Son Büyük Klasiği", 378-380.

göre çok daha fazla yer alması, kelâmın felsefîleşme sürecinde[20] geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir.

Şerhu'l-Mekâsıd (شرح المقاصد), Sa'deddîn et-Teftâzânî (ö.792/1390)**:** Teftâzânî'nin fikir ayrılıkları ve bazı yaklaşım farklılıklarına karşın temelde felsefî kelâmın gerek kavram gerek yöntem ve gerekse sistem bakımından klasik haline gelmiş metinidir.[21] *Şerhu'l-Mekâsıd*, kelâm tarihinde hacimli şerhler döneminin ilk örneği olarak görülmektedir. Son iki eserin temel özelliği klasik Meşşâî ve kelâm gelenekleri arasında sentezci yaklaşımı ileri seviyeye taşımaları ve bu yeni kelâm modelinin başlıca meselelerini tahkik yöntemiyle ele almalarıdır. Bu eserler hakkında bütün veya kısmî pek çok hâşiye ve ta'lik yazılmıştır.

Şerh literatürünün tahkik, sentez ve düşüncenin aktarımı gibi tüm boyutlarına örneklik teşkil eden[22] *Şerhu'l-Mekâsıd* ve *Şerhu'l-Mevâkıf*'ın birbirinin hemen hemen aynı olan içerik ve konu dağılımları ise şu şekildedir: **I.** İlkeler: Kelâm ilminin tanımı, konusu, gayesi, bilgi, nazar ve delil konuları. **II.** Genel meseleler: varlık ve yokluk, mahiyet, varlık ve mahiyete ilişkin konular, zorunluluk-imkânsızlık ve imkân, kıdem-hudûs, birlik-çokluk, illet-ma'lûl. **III.** Arazlar: arazlara ilişkin genel meseleler ve arazların türleri. **IV.** Cevherler: cevherlerin tanımı ve kısımları, cisimler, nefis ve akıl gibi maddî olmayan varlıklar. **V.** İlâhiyyât konuları: Allah'ın zatı, tenzihî, sübûtî ve fiilî sıfatlar, ru'yetullah, esmâ-i hüsnâ. **VI.** Sem'îyyât: nübûvvet, ahiret ve hâlleri, isimler ve hükümler ve imâmet.[23]

Cevheretu't-Tevhîd (جوهرة التوحيد), İbrâhim el-Lekanî (ö.1041/1631): Manzum Eş'arî bir akāid metnidir. Müellifin kendisinin şerhlerinin yanı sıra oğlu Abdüsselâm b. İbrahim de bir şerh kaleme almıştır. Bu şerhlere ise çeşitli hâşiyeler yazılmıştır.[24]

---

20 Kelam ve felsefenin mezcolmasına dair tartışma ve değerlendirmeler için bkz. Eşref Altaş, "Felsefî Kelamın Mahiyeti: Müteahhirûn Kelamında Mezc ve Telfikî Tedâhülü Nasıl Anlamalı?", *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın-Metin Aydın.-Muhammed Yetim. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 35, 39, 53; Muhammed Abid el-Câbirî, *Arap İslâm-Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu- Hasan Hacak- Ekrem Demirli, (İstanbul: Kitabevi, 1999), 606.

21 Şerhu'l-Mekâsıd hakkında bkz. Fatih İbiş, "Bir Felsefî Kelâm Klasiği Olarak Şerhu'l-Makâsıd", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/28, (2016), 383-400.

22 Ayğan, "Cem Ve Tahkik Dönemi", 286-287.

23 Harun Çağlayan, "14. ve 15. Yüzyıl Müslüman Düşüncesinde Epistemolojik Açıdan Mevâkıf Literatürü", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*, (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 1/418-420.

24 Bkz. Vezir Harman, *İbrahim el-Lekanî'nin Kelami Görüşleri,* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2020), 13-18, 22, 29; Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî: ahlâkî siyâsî felsefî tasavvufî ve kelâmî görüşleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 346.

Şerh ve hâşiye literatüründe yaygın ve önemli akāid metinlerinin bir kısmı da Mâturîdî gelenekte yazılmıştır:

el-Fıkhu'l-Ekber (الفقــه الأكبر), Ebû Hanîfe (ö.150/767): İlk akāid metinlerinden biri bu eseridir. Eserin Ebû Mutî el-Belhî (ö.199/814) ve Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'dan (ö.176/792) iki ayrı rivayetle gelen nüshalarına onlarca şerh yazılmıştır.[25]

el-Akīde (العقيـدة الطحاويّة), Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö.321/933)**:** Şerh ve hâşiye literatürüne kaynaklık eden temel akāid metinlerinden biridir.[26]

el-Akāid (العقائد), Necmeddin Ömer en-Nesefî (ö.537/1142)**:** Medreselerde bazı şerhleriyle birlikte müfredat kitabı olarak okutulmuş olması hasebiyle tarihsel süreçte en meşhur ve dolayısıyla hakkında en fazla şerh, hâşiye ve ta'lik yazılan, bu itibarla da kendisine özel gelenek oluşturan bir eserdir. Akāid konularını özetlemesi ve delillerden soyutlanmış olmasıyla bu eser, Sünnî çevrelerde mütedavel olmaya devam etmektedir. Nesefî'nin, *Akāid*'ine farklı dönemlerde farklı mezhep mensubu âlimler tarafından birçok şerh yazılmıştır. Bu şerhler arasında en meşhuru ve üzerinde en fazla durulanı, Eş'arî mektebine mensup olduğu bilinen Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akāid*'idir.[27] Şerhu'l-Akāid üzerine yapılan şerh, hâşiye ve ta'likler Nesefî metninin kendisine yapılan şerhlerden daha fazladır.[28] Keza *Şerhu'l-Akāid* şerhlerine de çeşitli hâşiyeler ve ta'likler yazılmıştır.[29]

---

25 Bkz. Abdullah Demir, "Osmanlı Alimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/28, (2016), 173-175, 182-196.

26 Selefiyye'nin görüşlerini savunan İbn Ebû'l-İz'in (ö.792/1390) şerhi, Tahâvî risâlesinin en güzel şerhlerinden biridir. *Şerḥu'l-ʿAḳīdeti'ṭ-Ṭaḥâviyye*'de, muhtemelen o dönemdeki tartışma ortamı uygun olmadığı için İbn Teymiyye'nin (ö.728/1328) adı açıkça zikredilmezken öğrencileri İbn Kayyim (ö.751/1350) ve İbn Kesîr (ö.774/1373) "şeyhimiz" diye anılmıştır. Şerhte, İbnu'l-Arabî ve benzerlerinin ise küfründen bahsedilmiştir. İtikadî, ilmî, siyasî vb. sebepler yüzünden baskılara maruz kalan İbn Ebu'l-İz, taklide ve mezhep taassubuna karşı idi. Bkz. İbn Ebû'l-İz, *el-Akidetu't-Tahâvîyye ve Şerhi*, çev. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Guraba Yayınları, 2002), 423-424.

27 Sa'deddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid/ Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, haz. Süleyman Uludağ, 7. bsk., (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), 79-291; Osman Demirci, "Medrese Geleneğinde Akâid ve Kelâm İlmi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11/1, (2013), 267; Katip Çelebi, *Keşf ez-Zunun an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge Kilisî, (Beyrut: Daru İhyaı't-Turasi'l-Arabî, ty.), 2/1145-1149.

28 Şerhu'l-Akâid için bkz. Akman, "Bihiştî Ramazan Efendi el-Vizevî ve Kelâmdaki Yeri", 1188-1191; Akman, "Vizeli Kelâmcı Bihiştî Ramazan Efendi ve Kelamî Dünyası", 59.

29 Bkz. Harun Çağlayan, "Şerhu'l-Akâid ve Kelâmî Değeri Üzerine Bir Deneme", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/14, (2018), 19-24; Muhammet Ali Koca, "el-Akâ'idü'n-Nesefîyye ve el-Akâ'idü'l-Adudiyye Örneğinde Osmanlı'da Akâid Risaleleri: Problemler, Özellikler ve Literatür". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/28, (2016), 62-77; Çelebi, *Keşf ez-Zunun an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 2/1147.

el-Emâlî (الأمالي), Ali b. Osman el-Ûşî (ö.575/1179)**:** Mâturîdî gelenek içerisinde yazılan manzum eser hakkında Bekir Topaloğlu'nun (1932-2016) *Emâlî Şerhi* de önemli bir metindir.

el-Müsâyere (المسايرة), Kemâleddîn İbnu'l-Hümâm (ö.861/1457): Genelde Mâturîdî görüşleri savunmakla birlikte Eş'arîyye ile Mâturîdîyye arasında mukayeseler yapmakla orijinal taraflara sahiptir.

el-Kasidetu'n-Nûniyye (القصيـدة النونيّـة), Hızır Bey (ö.863/1459): Mâturîdî çerçevede yazılmış esere bir kısmı Türkçe olmak üzere çokça şerh ve hâşiye yazılmıştır.

Hâşiye (الحاشـية), Hayâlî (ö.875/1470)**:** Teftâzânî şerhine yazılan hâşiyeye Bihiştî Ramazan Efendi (ö.979-1571) yazdığı bir hâşiye ile katkıda bulunmuştur.

Mâturîdî nitelikli bu eserlerin genel muhtevası; Kelâm'ın tarifi ve konusu; Allah'ın zatı, varlığı, ezelî ve ebedî oluşu, birliği, ru'yetullah ve mümtenî ve sübûtî sıfatlar; tekvîn, kulun fiilleri, hüsn ve kubh; nübûvvet; sem'îyyât; imâmet ve iman konusudur.

Ayrıca **Tecrîdu'l-İtikād** (تجريد الاعتقاد), Nasîreddîn-i Tûsî (ö.672/1274)**:** Sünnî çevrelerde de güçlü bir gelenek oluşturarak birçok şerh ve hâşiyeye zemin olmuş Şiî eğilime sahip ana metinlerden biridir. *Tecrîdu'l-Akāid* ve *Tecrîdu'l-Kelâm* olarak da bilinen bu eser, Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) ile olgunluk dönemine ulaşan felsefî kelâm sürecinde Meşşâî metafizik ile kelâmın konu, yöntem ve kavram birlikteliğinin önemli bir örneğidir. Bu hâşiyenin ismi aynı zamanda bir medrese basamağına isim olmuştur.[30]

4. Cem ve Tahkik Döneminde Yazılan Risaleler

Bu devrin önemli yazım türlerinden biri de belli bazı konularda kaleme alınmış müstakil risalelerdir. Esasen risale yazımı, klasik dönemde de kullanılan yaygın bir türdür. Ne ki bu dönemin bir türü olarak risaleler, belli konularda yazılmış öz metinlerdir. Özellikle Osmanlı döneminde yaygınlık kazanan bu yazım türünde *isbât-ı Vâcib*, *kaza ve kader*, *elfâz-ı küfür*, *umûr-i âmme* gibi başlıklarla yazılan risâleler bulunmaktadır.

İsbât-ı Vâcib Risâleleri: Allah'ın varlığının ispatı ve konuyla ilgili delilleri ifade eden *İsbât-ı Vâcib*, kelâm ilminin başlangıcından itibaren en temel konulardan biri olmuştur. Bu risâlelerde başta hudûs ve imkân olmak üzere gaye ve nizam delilleri ile bazı eserlerde keşf ve ilhâm deliline de yer veril-

30 Salih Günaydın, "Nasîruddîn et-Tûsî'nin Tecrîdu'l-İtikâd'ı Üzerine Oluşan Şerh-Hâşiye Literatürü: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinden Bir Bakış", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/28, (2016), 242.

diği[31] gibi felsefenin temel kavramlarını oluşturan vücûb-imkân, mahiyet, devir, teselsül gibi meseleler de ele alınmıştır.[32]

İrade, Kaza ve Kader Risaleleri: İnsan fiilleri (ef'âl-i ibâd) ve iradesi (irâde-i cüz'iyye), ile kaza-kader konuları kelâmın temel meselelerindendir. Erken dönemlerden itibaren bu meseleler hakkında tartışmalar yapılmış ve bu yolla fırkaların yaklaşımları şekillenerek sistematik kelâm eserlerinin temel bölümlerinden birini oluşturmuştur.[33]

Elfâz-ı küfür risaleleri: Elfâz-ı küfür tamlaması, zarûrât-ı dinîyyeyi inkâr etme özelliği taşıyan bütün sözleri kapsamına alır. Özellikle III./IX. yüzyıldan itibaren farklı mezhep mensuplarının birbirlerini tekfir etmeleri yaygın hale gelmiştir. Tekfir meselesine başlangıçta akāid, kelâm, fıkıh ve tefsir kitapları içinde yer verilirken zamanla bu konuda müstakil eserler yazılmıştır. Elfaz-ı küfür risalelerinin ilk örnekleri daha çok Osmanlı döneminde Hanefî fıkıh âlimleri tarafından yazılan risalelerde görülmeye başlanmıştır.[34]

Umûr-i âmme risaleleri: Müteahhirîn döneminde kelâmın konusu, bilinebilir olan her şeyi kuşatan malûm olarak belirlenince yokluk ve varlığın durumları da kelâmın konusu olmaya başlamıştır. Hal böyle olunca illet-malul, varlık- mahiyet, mümkün-vâcib gibi küllî kavramlar da bu bağlamda incelenmeye başlanmıştır. Bu küllî kavramları ilk defa Râzî, *el-umûru'l-âmme* (الأمور العامة) başlığıyla sistematik hale getirerek Kelâm'a entegre etmiştir. Bu dönemde gerek genel olarak *umûr-i âmme* hakkında gerekse belirtilen alt konular hakkında müstakil risâleler yazılmıştır.[35]

5. Cem ve Tahkik Döneminin Bazı Önemli Temsilcileri

Cem ve tahkik devri müteahhirîn dönemine dahil olsa da hem âlim profili hem de literatür açısından farklı hususiyetleri haizdir. el-Îcî'den itibaren -Osmanlı dönemi dahil- VIII./XIV. - XIII./XIX. yüzyıllar arasını kapsayan

31 Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 106-107.

32 Hülya Terzioğlu, bu risalelerden 22 tanesinin tanıtımını yapmaktadır. Bkz. "Osmanlı Döneminde Öne Çıkan İsbât-ı Vâcib Risâleleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/27, (2016), 59-70; Akman, "Celâleddîn ed-Devvânî Perspektifinden İsbât-ı Vâcib", 295-296, 298.

33 Rıdvan Özdinç, müellifi bilinen 52, bilinmeyen 46 risale tanıtmaktadır. Ayrıca Türkçe ve Farsça telif edilmiş 22 risale ismi sıralamaktadır. Bkz. "Osmanlı İrade, Kaza ve Kader Risaleleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/27, (2016), 192.

34 Muharrem Kuzey, bunlardan 8 tanesini tanıtmaktadır. Bkz. "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/27, (2016), 203, 207-228.

35 Bilal Taşkın, bunlardan 86 tanesini tanıtmaktadır. Bkz. "Osmanlı Döneminde Yazılan Umûr-i Âmme Risâleleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/27, (2016), 78-97.

bu dönemde, hem geniş bir coğrafya hem de uzun tarihî süreç dolayısıyla söz konusu dönemde farklı yöntem ve yaklaşımlara sahip çok sayıda kelamcının yaşadığı malumdur. Dönemin meşhur bazı Eş'arî temsilcileri şunlardır:

5.1.1. Adududdin Abdurrahman el-Îcî (ö.756/1355):

Dönemin önde gelen ilk temsilcilerinden birisi olan ve "adud (destek)" lakabıyla bilinen el-Îcî (عضد الدين الإيجي), kelâmda cem ve tahkik ile kelâm ve felsefenin mezcolduğu devrin en önemli simalarından biridir. İran'da kurulan Moğol/İlhanlılar zamanında yaşayan el-Îcî'yi, İlhanlı devlet adamı Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (ö.718/1318) himaye etmiştir. Sünnî ve Şiî hükümdârlarla arası hep iyi olmasına rağmen Kirmân valisi tarafından bilinmeyen bir sebeple Direymiyân'da hapsedilmiş ve orada vefat etmiştir. Onun yaşadığı devir, yeni şeylerin aranıp geliştirilmesinden çok eskinin yeniden tasnif ve terkip edilerek korunduğu bir dönem olmuştur. İslâm düşüncesi ve özellikle Osmanlı ilim anlayışı üzerinde kalıcı bir tesir bırakan el-Îcî'nin eserleri, asırlarca ders kitabı olarak okutulduğu gibi kendisi de Cürcânî ve Teftâzânî ile birlikte Osmanlı ulemasının ideal âlim modelini oluşturmuştur.[36]

el-Ahlâku'l-Adudiyye müellifi el-Îcî'nin meşhur hocaları; Şâfiî fakihi ve dilci Ebû'l-Mekârim Fahruddîn Çârperdî (ö.746/1346), İranlı filozof Kutbuddîn-i Şîrâzî'dir (ö.710/1311). el-Îcî ile Çârperdî arasında bazı görüş ayrılıkları ortaya çıkmış ve yaptıkları tartışmalar ilim çevrelerinde meşhur olmuştur. Talebeleri; Buhârî şârihi Şemseddin el-Kirmânî (ö.786/1384), Teftâzânî ve Cürcânî'dir.

5.1.2. Sa'deddîn et-Teftâzânî (ö.792/1390):

Çok yönlü bir âlim olarak İslâmî ilimlerin birçok sahasında eser telif eden Teftâzânî'nin (التفتازاني) Timur (ö.807/1405) nezdindeki itibarı zamanla azalmış, Cürcânî ile huzurda yaptığı bir münazarada yenilince üzüntüsünden vefat etmiştir. Eklektik ve eleştirel bir düşünceye sahip olduğundan onun fıkhî ve kelâmî mezhebi hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Felsefî kelâmın önemli temsilcilerinden biri olan Teftâzânî,[37] eserlerinde tahkik yöntemini uygulamış ve kendi dönemine kadar gelen geleneği değerlendirerek ayrıştırıp uzlaştırmalar yapmıştır. Bu arada sudûr nazariyesi, akıllar teorisi

36 Bkz. Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi- Kişiler Görüşler Eserler*, 2. bsk., (Konya: Esra Yayınları, 1998), 247-248, 251; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, (İstanbul: Damla Yayınları, 2014), 38, 56, 92.

37 Ahmet Bardak, "Sa'duddîn Teftazânî'de İlliyet (Nedensellik)", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2023), 172-173.

ve cismânî haşrin imkânsızlığı konularında klasik kelâm geleneği eleştirilerini sürdürmüştür. Teftâzânî'nin en önemli hususiyetlerinden biri, teorik tasavvufa yönelik eleştirileridir. Bu anlamda vahdet-i vücud, bâtının zahirin önüne geçirilmesi gibi konularda sûfî felsefeye eleştirilerde bulunmuştur.

Teftâzânî'nin *el-Makâsıd*, *Şerhu'l-Mekâsıd, Şerhu'l-Akāid* ve *Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelâm* gibi eserleri üzerinde birçok şerh ve hâşiye yazılmış ve medreselerde ders kitabı olmuştur.[38] Hocaları; Adududdin el-Îcî ve Kutbuddîn er-Râzî'dir (ö.766/1365). *Akāidu'n-Nesefî Şerhi* dışında Sadrüşşerîa'nın (ö.747/1346) fıkıh usulüne dair eseri *Tenkīhu'l-Usûl*, Ebû Ya'kūb es-Sekkâkî'nin (ö.626/1229) Arap grameri ve belâgatına dair eseri *Miftâhu'l-Ulûm*'a dair şerhleri bulunmaktadır. Özellikle mantık, kelâm ve Arap dili sahasındaki eserleriyle kendisinden sonrakilere önemli etkisi olan Teftâzânî,[39] çok mümtaz bir talebeye sahip olmadığından te'sirinin daha çok eserleri kanalıyla olduğu malûmdur.[40] Yine de tanınan öğrencileri Şâfiî fakihi Muhammed b. Atâullah Herevî (ö.829/1426) ve Muhyiddin İbnu'l-Arabî'ye (ö.638/1240) yönelik eleştirileriyle[41] bilinen Alâeddin Muhammed el-Buhârî'dir (ö.791/1389).[42]

5.1.3. Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö.816/1413):

Cürcânî (السيد الشريف الجرجاني), Timur'un Şirâz'ı almasıyla zorla götürüldüğü Semerkant'ta on sekiz yıl baş müderrisliğin yanı sıra birçok eser de telif etmiştir. Semerkant'ta aralarında Teftâzânî'nin de bulunduğu Maverâünnehir ulemasıyla münazaralarda bulundu. Teftâzânî ile yaptığı münazarada sergilediği başarı hem Timur hem de meslektaşları nezdinde itibarını arttırdı. Burada tanıştığı Hâce Alâeddin Attâr (ö.802/1400) vasıtasıyla tasavvufa ilgi duydu ve ona intisap ederek Nakşibendiyye tarikatına girdi.[43] Felsefî kelâm hareketinin yaygın olduğu bir dönemde yetişen Cürcânî de Teftâzânî

38 Süleyman Uludağ, "Giriş", *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 7. bsk., (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), 55, 58-61.

39 Teftâzânî için bkz. Akman, "Bihiştî Ramazan Efendi el-Vizevî ve Kelâmdaki Yeri", 1186-1188.

40 Akman, *Celâleddin ed-Devvânî: ahlâkî siyâsî felsefî tasavvufî ve kelâmî görüşleri*, 27, 98.

41 *Fadîhat'ul-Mülhidîn ve Nasîhat'ul-Muvahhidîn* adlı eseri on değişik isim ile meşhur olmuş ve yanlışlıkla hocası Teftâzânî'ye nispet edilmiştir. Mustafa Akman, *İbn-i Arabî Kelami Tartışmalar Sorular Şüpheler*, (İstanbul: Ekin Yayınları, 2017), 622-623.

42 Alâeddin Muhammed Buhârî, *Risâle fî Vahdeti'l-Vücûd/ Fâdıhatu'l-Mülhidîn,* Mecmuâ-i Resâil fî Vahdeti Vücûd, (İstanbul, 1294/1877), 2.

43 Teftâzânî ile Cürcânî arasındaki temel tartışma noktalarından belki de en önemlisi *vahdet-i vücûd* konusudur. Cürcânî, İbnu'l-Arabî'nin fikirlerine oldukça önem vermiş ve bu fikirlerin savunuculuğunu yapmışken, Teftâzânî İbnu'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd düşüncesine karşı reddiyeler yazmış, şeriatin zâhiri yönüne itibar ederek heteredoks anlayışlardan uzak durmaya çalışmıştır. Bekir Karlığa, "Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu", *Osmanlı (Düşünce)*, ed. Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 7/33, 35.

gibi çok yönlü ve İslâmî ilimlerin hemen her alanıyla ilgili bir âlimdir. Felsefenin tesiri altında kalan ve dolayısıyla kelâm sisteminde seleflerine nispetle felsefeye daha fazla ağırlık veren Cürcânî'nin özellikle Arap dili, kelâm ve fıkıh alanında yazdığı eserler medreselerde yüzyıllarca okutulmuştur. Ondan sonra Cürcânî ve Teftâzânî adıyla iki ekolün oluşması ve sonrakilerin kendilerini bu iki ekolden birine nispet etmesi bunların etki oranını göstermektedir. Nitekim Cürcânî, klasik sonrası dönemde Teftâzânî'yle birlikte felsefî kelâmın en önemli temsilcisi sayılır.

Eş'arî kelamcılarından el-Îcî'nin kelâma dair eseri *Mevâkıf*'ı üzerine kaleme aldığı *Şerhu'l-Mevâkıf*, kelâma dair *Hâşiye ala Şerhi't-Tecrîd'l-İsfahânî* (Hâşiyetu't-Tecrîd*)* ve *Şerhu'l-Akāidi'l-Adudîyye* ile Muhammed es-Secâvendî'nin (ö.596/1200?) İslâm miras hukukuna dair eseri *el-Ferâizu's-Sirâciyye* Cürcânî'nin meşhur eserleridir. *et-Ta'rîfât* ise onun İslâmî ilimlere dair sûfîliğini sergilediği terimler sözlüğüdür. Eserlerinin çoğu şerh ve hâşiye niteliğinde olmasına rağmen ulema bu eserleri, çoğunlukla asıl metinlerden daha önemli görmüştür. Eserleriyle o kadar etkili olmuş ve büyük bir otorite kabul edilmiş ki onun söylediklerine itiraz olunup olunamayacağının tartışıldığı devirler görülmüştür.[44] Mamafih o kadar hayranlık duyulmasına rağmen, aslında orijinal düşüncelerinin olmadığına dair görüşler[45] de mevcuttur.[46]

el-Îcî, Kutbuddîn er-Râzî, Muhammed b. Mübârekşâh (ö.784/1382?) ve Ekmeleddîn Bâbertî (ö.786/1384), onun meşhur hocalarıdır. Bedreddin Simâvî (ö.823/1420), Hacı Paşa (ö.827/1424?) ve Molla Fenârî (ö.834/1431) ile ders arkadaşı olan Cürcânî'nin Kadızâde-i Rûmî (ö.844/1440?), Fahreddîn-i Acemî (ö.865/1460?), Şehâbeddin İbn Arabşah (ö.854/1450) ve Muhammed b. Atâullah Herevî (ö.829/1426) meşhur öğrencileridir. Ayrıca Nakşibendî şeyhi Nizâmeddin Hâmûş'un (ö.853/1449?) sohbetinde bulunmuştur.

5.1.4. Celâleddîn Devvânî (ö.908/1502):

Devvânî (الدوّاني), İran/Şirâz'da çoğu Cürcânî'nin öğrencisi olan birçok âlimden ders aldı. Tebriz'de müderrislik yaptı ancak hayatının büyük bir kısmını Şirâz'da geçirdi. Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri zamanında siyasette önemli vazifeler deruhte etti; Akkoyunlular döneminde Fars eyaleti kâdilkudâtlığına getirildi. Devvânî'nin Osmanlı medrese geleneğinde ve aynı

44 Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1984), 107-108.

45 Uludağ, "Giriş", 61-75.

46 Akman, *Celâleddin ed-Devvânî: ahlâkî siyâsî felsefî tasavvufî ve kelâmî görüşleri,* 24.

zamanda Osmanlı zihin yapısında ve bu zihni sonrakilere taşıma noktasında mühim bir misyonu olmuştur. Meşhur öğrencisi Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin (ö.922/1516) bu süreçteki etkisi kayda değerdir.

Devvânî, kültür tarihimize, yazdığı eserlerin yanı sıra ahlâkî, siyâsî, felsefî, tasavvufî ve kelâmî görüşleriyle[47] de kayda değer katkılarda bulunmuş önemli bir şahsiyettir. XV. yy. İslâm felsefî geleneğini, kendinden sonraki nesillere aktarmada önemli bir mütefekkir olan Devvânî'nin ahlâk ve siyâsetle ilgili düşünceleri dikkate alındığında, her ikisinde de felsefî tasavvufun ve filozof/sûfî İbnu'l-Arabî'nin (ö.638/1240) önemli ölçüde etkili olduğu görülür. Devvânî'nin, Gazzâlî'den sonra Meşşâî felsefeye karşı oluşan olumsuz havayı dağıtma ve felsefe ile din arasında temelde bir uzlaşı kurma çabasında olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim düşüncelerinde kimi zaman kelâm ve tasavvuf yönü ağırlık kazandığı halde kendisinden sonra özellikle felsefeye ilgi duyanlar tarafından örnek alınmıştır.

Filozofları, tekfir edildikleri "üç mesele"nin tümünden teberrî ettiği[48] bilinen Devvânî, kendi döneminde kelamcılar ile felâsifenin ayrışma noktası haline gelmiş filozofların tekfirinde Gazzâlî'yi destekleyen kelamcıların aksine filozofların tarafını benimsemiştir. Filozofların yanlış anlaşıldıkları kanaatinde olan Devvânî, isim vermeden Gazzâlî'yi eleştirmiştir. Onun bu yöndeki düşünceleri onu yoğun ve kalıcı bir ilginin odağında tutmuş ve bu vesileyle kendisinden sonra geniş bir "Devvânî ekolü" oluşmuştur.[49]

Çok yönlü âlimlerden olması hasebiyle birçok sahada eser telif eden Devvânî'nin kelâm alanında *Şerhu'l-Akāidi'l-Adudîyye*, *Risâle fi isbâti'l-vâcib*, *Hâşiye ala Şerhit-Tecrîd* ve *Risale fi îmâni Firavn* adlı eserleri önemelidir.[50] *Şerhu'l-Akāidi'l-Adudîyye* el-Îcî'nin *Akāid*'inin en meşhur şerhidir. Şah el-Kazvînî (ö.929/1523?), Siyâlkûtî (ö.1067/1657), Gelenbevî (ö.1205/1791) ve Edirne Müftüsü Fevzi Efendi (1826-1900) gibi âlimler tarafından hakkında hâşiyeler kaleme alınan ve Osmanlı medreselerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulan bu eser tarafımızdan; Osmanlı döneminde tabedilmiş üç baskısı üzerinden yaptığımız "tahkik"li Arapça metni, tercüme ve tanıtımı ile bastırılmıştır.[51]

47 Bkz. Akman, *Celâleddin ed-Devvânî: ahlâkî siyâsî felsefî tasavvufî ve kelâmî görüşleri*, Ensar Neşriyat, 2017.

48 Mustafa Akman, "Devvânî'nin Akâidu'l-Adudîyye Şerhi ve Kelâmcılığı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, X/2, (2017), 507-508, 511.

49 Bkz. Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, 10, 287.

50 Mustafa Akman, "Celâleddin ed-Devvânî'nin Eserleri ve Özet Olarak Tanıtımı", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2018), 122-159.

51 Celaleddin ed-Devvânî, *Akâid-i Adudiyye Şerhi* (Arapça Türkçe Metin-Çeviri), çev. Mustafa Akman (Batman: Mütercim Kitap, 2021), 11-64.

5.1.5. Muhammed b. Abdülbâkī Zürkānî (ö.1122/1710)

Mâlikî fakihi ez-Zürkānî'nin (محمّد بن عبد الباقي الزرقاني), öğrenim için Kahire dışında bir yere gittiği bilinmemektedir. Eğitimini tamamladıktan sonra Ezher'de görev almış ve hayatının sonuna kadar fıkıh ve hadis okutmuştur.[52]

Babası Abdülbâkī b. Yûsuf (ö.1099/1688), Nûreddin el-Üchûrî (ö.1066/1656), Muhammed el-Bâbilî (ö.1077/1666), Nûreddin eş-Şebrâmellisî (ö.1087/1676), Muhammed el-Haraşî (ö.1101/1690) gibi âlimlerden ders alan Zürkānî'nin öğrencileri arasında Muhammed el-Aclûnî (ö.1148/1735), Abdullah eş-Şebrâvî (ö.1171/1758), İbnu't-Tayyib eş-Şarkī (ö.1170/1756), Muhammed et-Tûnisî el-Büleydî (ö.1176/1763) sayılabilir.[53]

Zürkānî daha çok hadis ve siyer alanında eser vermiştir. Bir müellifin hem eser verdiği alanlar hem de üzerinde şerh yaptığı çalışmalar, onun fikir dünyası ve tefekkür tarzını da gösterir. Baktığımız zaman onun, Malik'in "el-Muvatta"sına, Kastallânî'nin (ö.923/1517) Hz. Peygamber'in hayatı ve şahsiyetine dair efsanevî nitelikte yazdığı eseri "el-Mevâhibu'l-Ledünniyye"ye, Beykūnî'nin (ö.1080/1669?) hadis usulüne dair risâlesi "el-Beykūniyye"ye şerh yazdığı ve Şemseddin es-Sehâvî'nin (ö.902/1497) halk arasında meşhur olan hadisleri topladığı eseri "el-Makāsıdu'l-Hasene" üzerine iki muhtasar yazdığını görmekteyiz.

Onun hem üzerinde çalıştığı kaynaklar hem de dolayımlarında yazdığı şerhlerin muhtevasından; Zürkānî'nin analitik bir zihniyete sahip olmak yerine, mitolojiyle meşbu *halk dindarlığı* zemininde durduğu ve halk inancına yerleşmiş popüler bir peygamber tasavvurunu abartılı ifadelerle işlediği anlaşılmaktadır.

Zürkānî'nin düşünce dünyası daha ziyade sûfî geleneğin geliştirdiği felsefî perspektifle meşbudur. Fikriyatını, bu alanı temsil eden çeşitli eserlerden edinmiş ve böylesi eserler üzerinde geniş şerh ve hâşiyeler yazmakla meşgul olmuştur.[54] Zürkānî, *Şerḥu'l-Muvaṭṭa* ve *Şerhu'l-Mevâhib*'inde sûfîler ile tasavvufa olan atıflarında sûfîleri umumiyetle takdir etmekte, bunlar arasında özellikle felsefî tasavvufun sembol isimlerini yâd etmekte ve açıklamalarına geniş yer vermektedir.

---

52 Tuncay Başoğlu, "Zürkānî, Muhammed b. Abdülbâkī", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul 2013), 44/580.

53 M. Halîl el-Murâdî, *Silku'd-dürer fî aʿyâni'l-ḳarni'ş-şânî ʿaşer*, (Kahire: Daru'l-kitabi'l-İslamî, ts.), 4/32-33; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemu'l-müʾellifîn: Terâcimü muṣannifi'l-kütübi'l-ʿArabiyye*, 1. Bsk., (Beyrut: Müessesetu'r-risale 1414/1993), 3/383.

54 Ebû Abdullah Muhammed Zürkānî, *Şerhu'l-allame ez-Zürkānî ala'l-Mevâhibi'l-ledünniyye bi'l-Minahi'l-Muhammediyye*, (Beyrut: Dârü-l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/289, 290-293; Nejla Ceyhan, "Klasik İslâm Tarihi Kaynaklarında Nübüvvet Mührü", *ATEBE Dergisi*, 6 (2021), 61, 67.

Eserlerinde Mu'tezile ve Şîa'ya eleştirinin ötesinde dışlayıcı bir üslup kullandığı görülen müellifin, Mâturîdîlere atıfları ve Hakîm es-Semerkandî'nin (ö.342/953) *es-Sevâdu'l-aʿẓam*'ına şerhi olsa da *Şerhu'l-Mevâhib*'te Eş'arîliği Ehlisünnet ile eşitlediği[55] görülmektedir.

5.1.6. Muhammed b. Ahmed Desûkī (ö. 1230/1815)

Mâlikî fakihi Ebû Abdillâh Muhammed ed-Desûkī (محمد بن أحمد الدسوقي), Kahire'de tahsilini yaparken Ali b. Ahmed el-Adevî (ö.1189/1775) ve Halvetiyye tarikatının Derdîriyye mezhebinin kurucusu Ebû'l Berekat Ahmed Derdîr'in (ö.1201/1786) derslerine katıldı. Babası Hasan b. İbrâhim el-Cebertî (ö.1188/1774), Muhammed b. İsmâil en-Nefrâvî (ö.1185/1772) ve Şâfiî âlimi Muhammed el-Cünâcî'den (ö.1200/1785) hikmet (felsefe), hey'et (astronomi ve astroloji), mevâkīt (vakitler), hendese (geometri) gibi ilimler okudu. Ayrıca el-Cebertî'den Hanefî fıkhı öğrendi. Arap dili ve belagatinden Teftâzânî'nin *Mutavvel*'ini ve diğer pek çok ilim okudu.

Desûkī mezun olduğu Ezher'de müderrislik yaptı. İslamî ilimler (fıkıh, kelâm vs.), dil ilimleri (nahiv, meânî, beyân vs.), mantık, felsefe gibi çeşitli aklî ve tabiî ilimlerde maharet kazandı. Aralarında Halvetiyye'den Derdîriyye tarikatının Sâviyye mezhebinin kurucusu Mısırlı mutasavvıf ve fakih Ahmed es-Sâvî (ö.1241/1825), Abdullah es-Saîdî, Hasan el-Attâr (ö.1250/1834) gibi âlimlerin bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. 1230/1815'te Kahire'de vefat etti.[56]

Bazı eserleri şunlardır: *Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi Ümmi'l-berâhîn*. Sûfîliğiyle bilinen Senûsî'nin (ö.895/1490) akaide dair *Ümmü'l-berâhîn* (el-ʿAḳîdetü'ṣ-ṣuġrâ) adlı eserine yine kendisinin yaptığı şerhin hâşiyesidir. *Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-bürde*. Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin (ö.695/1296?) *Ḳaṣîdetü'l-bürde*'sine Celâleddin el-Mahallî'nin (ö.864/1459) yaptığı *el-Envârü'l-muḍıyye* adlı şerhin hâşiyesidir.[57]

Desûkī'nin kendisine mahsus geliştirdiği bir tezi, fikir veya sistemi bulunmamaktadır Hakkında yazılmış yegâne Türkçe çalışma olan DİA maddesinde "Mâlikî fakihi ve kelâm âlimi" spotuyla tanıtılmış olması, Desûkī'nin

55 Zürkānî, *Şerhu'l-allame ez-Zürkānî ala'l-Mevâhibi'l-ledünniyye*, 1/88, 8/243, 12/430.

56 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ʿârifîn esmâʾü'l- müʾellifîn ve âṯârü'l-muṣannifîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal- Avni Aktuç, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1955), 2/357; Arzu Ertuğrul, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Mısır'da Edebi ve Kültürel Hayat (1805-1848)*, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul 2018), 185-187.

57 Muhammed b. Ahmed b. Arafe ed-Desûkī, *Ḥâşiyetu'd-Desûkī ʿalâ Şerḥi Ümmi'l-berâhîn li's-Senûsî*, takd. Halid Zehrî, Dirase ve thk. Ahmed Arif b. Zulkifl, 1. Bsk., (Kahire: Daru's-Salih, 1443/2022), 39-51; Cengiz Kallek, "Desûkī, Muhammed b. Ahmed", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul 1994), 9/214.

kelâmda içinde konumlandığı Eş'arî söylemi tekrarlamasından[58] ibret gözükmektedir. Çağının insanı olarak hazır bulduğu mantaliteyle cebelleşmeden *imal-i fikr* ettiği anlaşılan Desûkî'nin eserlerinde Eş'arîlik tasvip edilmekte ve bunun yanı sıra diğer İslâm mezhepleri ötekileştirilmektedir. Ancak onun şerh ve hâşiye dönemi âlimi olduğunu düşündüğümüzde bu tutumunun pek de garipsenmeyeceği malumdur.

Şerh ve hâşiye dönemin meşhur bazı Mâturîdî temsilcileri şunlardır:

5.2.1. Hayâlî Ahmed Efendi (ö.875/1470):

Şemseddin Ahmed Hayâlî'nin (خيالى) kelâma dair eserlerinin tamamı, dönemin eser verme geleneğini tam anlamıyla yansıtacak biçimde şerh ve hâşiye tarzındadır. Bunlar *Şerhu'l-Kasîdeti'n-nûniyye*, *Hâşiye alâ Şerhi Tecrîdi'l-Akāid*, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mekâsıd*, *Hâşiye Alâ Şerhi'l-Akāid*, *Hâşiyetu Şerhi'l-Mevâkıf* ve *Hâşiye alâ Risâleti isbâti'l-vâcib*'dir.[59]

Abdürrahîm-i Rûmî (Merzifonî) Efendi'den (ö.850/1446) tasavvuf dersi (sülûk) aldığı kaydedilmektedir. Hızır Bey'in (ö.863/1459) mu'îdi olarak kendini gösteren Hayâlî'nin, Molla Hocazâde Muslihuddin'e (ö.893/1488) bir münazarada galip gelmesi, ilmî kudretini gösterir.[60]

Alâeddin Tûsî (ö.887/1482) ve Hızır Bey meşhur hocalarıdır. Hızır Bey'in manzum akaid risâlesi *el-Kasîdetu'n-Nûniyye*, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akāid* ve Sadrüşşerîa'nın (ö.747/1346) şerhi *Vikāyetu'r-Rivâye* üzerine şerh veya hâşiye yazdığı eserlerdir.

5.2.2. Ali Kuşçu (ö.879/1474):

Kuşçu (علي قوشجي), Timurlular devrinde Semerkant'ta yetişmiş, daha sonra Osmanlı ülkesinde büyük şöhret kazanmış bir astronom ve matematikçidir. Esas ismi, Alâeddin Ali b. Muhammed olan Kuşçu, matematik ve astronomi konusundaki bilgilerini Semerkant'ta Uluğ Bey (ö.853/1449), Kâdızâde-i Rûmî ve Gıyâsüddîn Cemşîd el-Kâşî'den (ö.832/1429) aldı. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'dan (ö.882/1478) büyük ilgi gördü ve Tebriz'deyken elçi olarak II. Mehmed'e gönderildi. İlmine hayran kalan Fatih'in davetiyle elçilik görevini tamamladıktan sonra İstanbul'a yerleşti. Farklı İslâm ülkelerinden âlimler transfer etmekle meşhur Fatih, onu Ayasofya medresesine müderris tayin etti. Kadim ulemanın son temsilcilerinden biri olan Kuşçu, daha çok müspet ilimler sahasında çalışmaları olan biridir. Nitekim Osman-

58 Krş. Yasin Ğanım Casim, *Tabakatu'l-Eşa'ireti A'yânu Ehli's-Sünneti ve'l-Cemae*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1445/2024), 552-553.

59 Demirci, *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi*, 441-442.

60 Akman, "Bihiştî Ramazan Efendi el-Vizevî ve Kelâmdaki Yeri", 1194-1197.

lı döneminde matematik ve astronomide parlak bir dönem açan Kuşcu'nun kelâm sahasındaki en önemli eseri, Nasîreddîn-i Tûsî'nin, İmâmîyye Şiîliğinin kelâm klasiği durumundaki *Tecrîdu'l-Akāid* (İnancın Soyutlanması) adlı kelâm metnine yazdığı *eş-Şerhu'l-cedîd alet-Tecrîd*'tir. Kuşcu'nun medrese çevrelerinde etkili olan bu şerhine Devvânî'nin üç hâşiyesi, Mir Sadreddin eş-Şirâzî ed-Deştekî'nin (ö.902/1497) ise iki hâşiyesi bulunmaktadır. Devvânî ve Şirâzî, bu hâşiyeleri birbirlerine cevap mahiyetinde yazarak meşhur polemiklerine devam etmişlerdir.[61]

Matematiğe dair eseri *er-Risâletu'l-Muhammediyye* Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutuldu. Kuşçu'nun Astronomi-Matematik, Kelâm, Usûl-i Fıkıh ve dil-gramer alanında eserleri bulunmaktadır.

5.2.3. Hocazâde Muslihuddin Efendi (ö.893/1488):

Hocazâde (خوجهزاده مصلح الدين أفندي) lakabı, o dönemde ticaretle meşgul olanlara *hoca* denilmesinden ötürü verilmiştir. Bursa'da Hızır Bey'den dersler alan Hocazâde. II. Murad'ın huzurunda Ali Kuşçu ile münazaralarda bulundu. Padişah II. Mehmed'in itimadını kazandı ve kendisine hoca tayin etti. Kazaskerlik yapan Hocazâde, zamanla İstanbul'da Sahn-ı Seman medresesi müderrisliği ve İznik kâdılığı ve Fatih'in vefatına kadar İznik'te müderrislik yaptı.

Mîrim Çelebi (ö.931/1525), Kirmastî (ö.900/1494) ve Sarıgörez Nûreddin Efendi (ö.928/1522) meşhur talebeleri arasındadır. Hocazâde, Ali Kuşçu, Molla Zeyrek (ö.903/1497?), Alâeddin Tûsî, Fenârî Hasan Çelebi (ö.891/1486), Hatibzâde Muhyiddin Efendi (ö.901/1496), Vezîriâzam Mahmud Paşa (ö.878/1474) ve Vezîriâzam Karamânî Mehmed Paşa (ö.886/1481) ile çağdaş idi. Hocazâde, şerh ve hâşiyelerden oluşan çok sayıda eser sahibidir.

5.2.4. Kemalpaşazâde (ö.940/1534):

II. Bayezid'e lalalık yapan dedesine nispetle Kemalpaşazâde (كمال باشـازاده) ve İbn Kemal olarak anılan müellifin asıl ismi Şemseddin Ahmed'dir. Sultan Fâtih tarafından İstanbul'da kurulan yüksek dereceli *Sahn-ı Seman* dâhil çeşitli medreselerde müderrislik yaptı; Padişah II. Bayezid ve I. Selim döneminde Edirne'de kâdılık ve Anadolu Kazaskerliği görevlerinde bulundu. I. Süleyman tarafından 932/1526'da şeyhülislâmlığa getirildi. Kemalpaşazâde, İslâm düşüncesinin üçayağını oluşturan kelâm, tasavvuf ve felsefe sentezini öngörmüş ve bu çerçevede eserler telif etmiştir. Düşüncesinin önem-

61 Bkz. Akman, *Celâleddin ed-Devvânî: ahlâkî siyâsî felsefî tasavvufî ve kelâmî görüşleri*, 123.

li bir boyutunu, döneminde Safevî-Şiî propagandanın yaygınlığı dolayısıyla bâtınîlik eleştirisi oluşturmakta ise de söz konusu dönemde Sünnî tasavvufa/sûfîliğe sızan aynı nitelikteki bâtınîliği görmezden geldiği anlaşılmaktadır. Çünkü onun fetvalarıyla tezkiye ettiği İbnu'l-Arabî'nin sûfîliğin yanı sıra Şiîlikte de tartışılmaz bir konuma sahip ve yaydığı felsefenin bâtınîlikten ibaret olduğu[62] izahtan varestedir.

Hocalarından bazıları; Molla Lütfî (ö.900/1495), Muslihuddin Kestelî (ö.901/1496), Hatibzâde Muhyiddin Efendi ve Abdurrahman Efendi'dir. Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210), Kemalpaşazâde'nin Osmanlı düşünce geleneğinde ekolüne mensup olduğu âlimdir. Ebussuûd Efendi (ö.982/1574), Celâlzâde Sâlih Çelebi (ö.973/1565) ve Muslihuddin Mustafa (ö.896/1491) Kemalpaşazâde'nin meşhur talebeleridir.

II. Bayezid'in talebi üzerine Türkçe olarak *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'ı (Osmanlı Tarihi'ni) ve Farsça dil bilgisine dair Türkçe *Dekāiku'l-Hakāik*'i yazmış; Bûsîrî'nin (ö.695/1296?) *Kasîdetu'l-Bürde*'sini Türkçeye tercüme etmiştir. Bunların dışında akaid ve kelâm, tarih, dil ve edebiyat, felsefe, fıkıh ve fıkıh usulü, tasavvuf ve tefsir alanında çoğunlukla risale veya hâşiye türünden çok sayıda eser yazmıştır.

5.2.5. Bihiştî Ramazan Efendi (ö.979/1571):

Kırklareli-Vize'de doğduğu için "Vizevî" nisbesiyle anıldığı gibi tahsilinden sonra Tekirdağ- Çorlu'ya yerleşip orada vâizlik yaptığından "Çorlu Vâizi" olarak da tanınmıştır. Bihiştî (بيهشتي رمضان أفندي), Merkez Efendi'ye (ö.959/1552) intisap ederek seyru sülûkünü onun yanında tamamlamış ve bunun üzerine kendisine hilâfet verilerek İstanbul'dan Çorlu'ya gönderilmiştir.

Halvetîyye'nin Cemâlîyye koluna bağlı Sinânîyye tarikatına mensup bir sûfî olan Bihiştî'nin kelâmla ilgili temel eseri, *Hâşiyetu'l-Hâşiye alâ Şerhi Akāidi'n-Nesefîyye li'l-Hayâlî* adıyla yazdığı hâşiyedir. Eser, Teftâzânî'nin, Nesefî'nin *el-Akāid*'i üzerine yazdığı şerhe II. Mehmed devri âlimlerinden Şâir Hayâlî Bey'in yazdığı hâşiyeye hâşiye[63] olarak kaleme alınmıştır. Sayıları elli civarında gösterilen *Şerhu'l-Akāid* üzerine yapılmış önemli şerh, hâşiye ve ta'likler arasında Bihiştî'nin eseri de gösterilmektedir.

Molla Sinân, Merhaba Çelebi ve Şeyhülislâm Sâdî Efendi (ö.946/1539) gibi âlimlerden ders okuyan Bihiştî'nin, bilinen talebesi Divan şairi Çorlulu Zarîfî'dir (ö.1013/1604?). Hayâlî'den başka eserine şerh yazdığı bir isim

62 Akman, *İbn-i Arabî Kelami Tartışmalar Sorular Şüpheler*, 85-93, 461-475, 591-592.

63 Bkz. Uludağ, "Giriş", 57-58; Gölcük, *Kelâm Tarihi,* 186-187.

de Abdurrahman Câmî'dir (ö.898/1492). Müellifin bunun dışında adab ve edebiyat ile ilgili *el-Aşeretu'l-Kâmile*, *Divan, Cemşâh ve Âlemşâh, Heşt Bihişt* adlı eserleri bulunmaktadır.[64]

SONUÇ

Kelâm ilminin geçirdiği aşamalardan mütekaddimîn olarak adlandırılan ilk dönem, Kelâm'ın sistematikleşme aşamasıdır. Müteahhirîn ise kelâm ilminin tekâmül ve ardından durağanlaşma devresidir. Gazzâlî ile başlatılan müteahhirîn dönemi, felsefe ile yakın ilişki içerisine girilmiş kelâm dönemi olarak bilinir. Zira bu dönemde kelâm ve felsefenin meseleleri aynı literatürde tartışılmaya başlanmıştır. Kelâm için kırılma olarak kabul edilen bu dönemde yaşamış Sünnî kelâm bilginleri, İslâm'ın özüne yönelik saldırılara karşı çıkmada İslâm filozoflarının ortaya koydukları görüşlerden yararlanmışlardır. Özellikle nazar, metafizik ve tabiat konuları bunların başında gelmiştir. Böylece Kelâm'ın Felsefe ile mezcedilmesinden bir Kelâm Felsefesi ve Metafiziği doğmuştur.

Müteahhirîn dönemi içerisinde VIII./XIV. yüzyıldan başlayıp XIII./XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden aşamaya ise cem ve tahkik ve ayrıca çözülme, donukluk ve duraksama dönemi denilmektedir. Bu dönemin en bariz özellikleri, özgün eserler verme döneminin kapandığı, geçmişte kaleme alınmış eserler üzerine şerh, hâşiye ve ta'liklerin yazılmış olmasıdır.

Cem ve tahkik döneminde kelâm ilmi gerilemeye başlamış, buna karşın (alternatif olarak) tasavvufî düşünce felsefeleşerek geniş bir çevre bulmuştur. Zamanla değişen dünya dengeleri ve yeni oluşumlar karşısında kelâm âlimleri, müteahhirîn döneminin Yeni *İlm-i Kelâm* aşamasına geçmişlerdir. Zira cem ve tahkik adı verilen bu dönemde kelâm ekollerinin genel görüşleri deyim yerindeyse sabitlenmiş; kelamcıların telifatında yer alan tez ve teoriler büyük çapta varis oldukları mirasın öncü veya sivrilen simalarının beyanlarına dayanır olmuştur.

Müteahhirîn dönemine dâhil cem ve tahkik dönemlendirilmesi metodik ve kavramsal bir tasnif biçimidir. Belirgin biçimde Adududdin el-Îcî (ö.756/1355) sonrası Sa'deddîn et-Teftâzânî (ö.792/1390) ve Şerîf el-Cürcânî'nin (ö.816/1413) şerhleriyle başlayıp Ahmed Mâturîdî Hayâlî (ö.875/1470) ve Celâleddîn ed-Devvânî (ö.908/1502) ile zirveye ulaşan bu sürecin cem ve tahkik dönemi olarak isimlendirmesi genel bir kabul görmüştür. Bunun yanı sıra bu yüzyıl sonrasından *Yeni İlm-i Kelâm* dönemine

64 Akman, "Bihiştî Ramazan Efendi el-Vizevî ve Kelâmdaki Yeri", 1182-1185.

kadar olan devir, söz konusu literatürün yaygınlığı sebebiyle aynı zamanda şerh ve hâşiye dönemi olarak da adlandırılmıştır.

İslam dünyasında Şerh ve hâşiye dönemiyle birlikte medreselerde analiz ve senteze dayalı rasyonel eğitim anlayışının yerini gittikçe nakilci, önceki metinlerin şerhlerine dayanan ve genellikle ezberci bir eğitim anlayışı egemen olmaya başlamıştır. Kanûnî (ö.974/1566) döneminden (1520-1566) sonra medreseler sadece dinî ilimleri okutan birer ilahiyat mektebi haline gelmiştir.[65]

İngiliz İlimler Akademisi'nin kuruluşu 1660, Fransız İlimler Akademisi'nin kuruluşu ise 1666 tarihine rastlamaktadır. Bu dönemlerde Osmanlı medreselerindeki durum ise şöyledir: Batı'da çoktan aşılmış bulunan Aristo'nun dört unsur (toprak, su, hava, ateş) nazariyesi, Batlamyus'un astronomi ve coğrafyası hâlâ hâkim durumdadır. Yazılan eserler hep eskilerin açıklaması (şerhi) mahiyetindedir. Medrese âlimleri arasındaki tartışmalar sadece nelerin insanı dinden çıkaracağına dairdir. İslam toplumları genelde şerh-hâşiye döneminin neredeyse başlarından beri önce bir durağanlık, sonra da gerileme sürecine girmiştir. Bu nedenle de özellikle tarihî rakipleri olan Batı ülkeleri karşısında giderek güç kaybetmiştir. Nihayet son 200-300 yılda ise düştükleri Batı hegemonyasından bir türlü kurtulmamış; maalesef kendi içlerinde sürekli çatışmakta veya vekâlet savaşlarıyla çatıştırılmaktadırlar.[66]

Altı asır kadar süren bu uzun şerh ve hâşiye döneminde; Şâtıbî (ö.790/1388), İbn Haldûn (ö.808/1406) ve Kâtip Çelebi (ö.1067/1657) gibi özgün düşüncelere sahip mütefekkirlerin olmadığı veya eserlerin hiç yazılmadığını söylemek zordur. Çünkü bu devrede isbât-ı vâcib, kader- kaza, elfâz-ı küfür ve umûr-i âmme gibi mühim görülen bazı kelâm meseleleri hakkında müstakil risalelerin de meydana getirildiği görülmektedir. Yine tedris maksadıyla veciz akāid metinleri halinde manzum eserler de yazılmıştır. Cem ve tahkik döneminin en önemli müstakil eser türü Allah'ın varlığını konu edinen risâlelerdir. Mamafih bu risaleler sınırlı bir yekûn tutmuş, esas olarak sürecin asıl dinamikleri olan kelâm ve tasavvuf ile felsefe disiplinlerinin mezcolduğu şerh-hâşiye yazım türünün egemen olduğu anlaşılmaktadır.

Bütün bu süreç ve hasılasından anlaşıldığı kadarıyla Müslüman dünyanın *reşit olmak* için *selef-i sâlihîn*, *kurûn-i fâzıla*, *kanûn-i kadîm* ve *ecdad* kutsayıcılığından kurtulup yaşadığımız çağın meselelerini kavrayan bir entelektü-

65 Krş. Abdurrahman Kurt, "İslam ve Geri Kalmışlık Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2008), 61.

66 Mustafa Çağrıcı, "Reşit olmak", https://www.karar.com/yazarlar/mustafa-cagrici/resit-olmak-1592993 (erişim: 23.10.2025)

el reşitliğe ulaşması, ahlâkî dürüstlük ve tutarlılığa sahip olması gerekmektedir. Zira haklı ve etkili olmak için önce bu çağın meselelerini kavrayan bir entelektüel reşitliğe ulaşmak, ahlâkî dürüstlük ve tutarlılığa sahip olmak gerekmektedir.

Kaynakça

Akbaş, Hamdi.- Ömer, Sadıker. "İnanç Eğitiminde Şerh ve Haşiye Geleneği". *Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri*: Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına, (2016), 1/287-294.

Akman, Mustafa, "Kelâm'da Cem ve Tahkik (Şerh ve Hâşiye) Dönemi" (Internatıonal Asıan Congress On Contemporary Scıences-VI, May 27-29, Full Texts Book (Van 2022), 508-521.

Akman, M. "Bihiştî Ramazan Efendi el-Vizevî ve Kelâmdaki Yeri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, X/51, (2017), 1181-1208.

Akman, M. "Celâleddîn ed-Devvânî Perspektifinden İsbât-ı Vâcib". *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 287-318.

Akman, M. "Vizeli Kelâmcı Bihiştî Ramazan Efendi ve Kelamî Dünyası". *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2, (2017), 45-90.

Akman, M. *Celâleddin ed-Devvânî: ahlâkî siyâsî felsefî tasavvufî ve kelâmî görüşleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Akman, M. *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Akman, M. *İbn-i Arabî Kelami Tartışmalar Sorular Şüpheler*, İstanbul: Ekin Yayınları, 2017.

Akman, M. "Devvânî'nin Akâidu'l-Adudîyye Şerhi ve Kelâmcılığı". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, X/2, (2017), 471-530.

Akman, M. "Celâleddin ed-Devvânî'nin Eserleri ve Özet Olarak Tanıtımı". *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2018), 122-159.

Altaş, Eşref. "Felsefî Kelamın Mahiyeti: Müteahhirûn Kelamında Mezc ve Telfikî Tedâhülü Nasıl Anlamalı?". *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın-Metin Aydın.-Muhammed Yetim. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 35-54.

Altıntaş, Ramazan. "Geçmişten Günümüze Kelam Geleneği". *Eskiyeni Dergisi*, 16, (2010), 22-29.

Ardoğan, Recep. *Akideden Kelama: Kelam Tarihi*, 4. bsk., İstanbul: KLM Yayınları, 2017.

Aydın, Hüseyin. "Osmanlılarda Felsefî Düşünce". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/4, (1992), 1-8.

Ayğan, Fadıl. "Cem Ve Tahkik Dönemi". *Kelâm Tarihi*, (C. Erdemci, H. Gündoğar, M. Çınar, S. Can), Edt. Fadıl Ayğan, İstanbul: Beyan Yayınları, (2021), 281-309.

Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ʿârifîn esmâʾü'l- müʾellifîn ve âs̲ârü'l-muṣannifîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal - Avni Aktuç, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1955.

Bardak, Ahmet. "Saʿduddîn Teftazânî'de İlliyet (Nedensellik)". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2023), 170-184.

Başoğlu, Tuncay, "Zürkānî, Muhammed b. Abdülbâkī", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul 2013), 44/580.

Buhârî, Alâeddin Muhammed. *Risâle fî Vahdeti'l-Vücûd/ Fâdıhatu'l-Mülhidîn,* Mecmuâ-i Resâil fî Vahdeti Vücûd, İstanbul, 1294/1877.

Câbirî, Muhammed Abid. *Arap İslâm-Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu.- Hasan Hacak.- Ekrem Demirli. İstanbul: Kitabevi, 1999.

Ceyhan, Nejla. "Klasik İslâm Tarihi Kaynaklarında Nübüvvet Mührü". *ATEBE Dergisi*, 6 (2021), 53-77.

Çağlayan, Harun. "14. ve 15. Yüzyıl Müslüman Düşüncesinde Epistemolojik Açıdan Mevâkıf Literatürü". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri*, (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 1/415-436.

Çağlayan, Harun. "Şerhu'l-Akâid ve Kelâmî Değeri Üzerine Bir Deneme". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 14/14, (2018), 15-43.

Çelebi, Katip. *Keşf ez-Zunun an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge Kilisî, Beyrut: Daru İhyaı't-Turasi'l-Arabî, ty.

Demir, Abdullah. "Osmanlı Alimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 14/28, (2016), 169-226.

Demirci, O. "Medrese Geleneğinde Akâid ve Kelâm İlmi". *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11/1, (2013), 253-269.

Demirci, Osman. *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2012.

Desûkī, Muhammed b. Ahmed b. Arafe. *Ḥâşiyetu'd-Desûkī ʿalâ Şerḥi Ümmi'l-berâhîn li's-Senûsî*, takd. Halid Zehrî, Dirase ve thk. Ahmed Arif b. Zulkifl, 1. Bsk., Kahire: Daru's-Salih, 1443/2022.

Devvânî, Celaleddin. *Akâid-i Adudiyye Şerhi* (Arapça Türkçe Metin-Çeviri). çev. Mustafa Akman. Batman: Mütercim Kitap, 2021.

Ertuğrul, Arzu, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Mısır'da Edebi ve Kültürel Hayat (1805-1848)*, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Gölcük, Şerafettin - Süleyman Toprak. *Kelam: Tarih-Ekoller-Problemler*, 10. bsk., Konya: Tekin Yayınları, 2019.

Gölcük, Şerafettin. *Kelâm Tarihi- Kişiler Görüşler Eserler*, 2. bsk., Konya: Esra Yayınları, 1998.

Gümüş, Sadreddin. *Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1984.

Günaydın, Salih. "Nasîruddîn et-Tûsî'nin Tecrîdu'l-İtikâd'ı Üzerine Oluşan Şerh-Hâşiye Literatürü: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinden Bir Bakış". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/28, (2016), 237-272.

Harman, Vezir. *İbrahim el-Lekanî'nin Kelami Görüşleri*, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2020.

İbiş, Fatih. "Bir Cümlenin İzini Sürmek: Şerhu'l-Akâid Hâşiyelerinde Kelam-Felsefe İlişkisi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8, (2017), 134-152.

İbiş, Fatih. "Bir Felsefî Kelâm Klasiği Olarak Şerhu'l-Makâsıd". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/28, (2016), 383-417.

İbn Ebû'l-İz. *el-Akidetu't-Tahâvîyye ve Şerhi*, çev. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Guraba Yayınları, 2002.

İzutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde Varlık*. çev. İbrahim Kalın. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Kalaycı, Mehmet. "Bir Osmanlı Kelâmcısı Ne Okur? Osmanlı İlim Geleneği Çerçevesinde Beyâzîzâde'nin Mecmû'a Fi'l-Mesâ'ili'l-Müntehabe Adlı Eseri". *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, İstanbul: İsar Yayınları, (2016), 53-146.

Kallek, Cengiz, "Desûkī, Muhammed b. Ahmed", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul 1994), 9/214.

Karlığa, Bekir. "Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu". *Osmanlı (Düşünce)*, ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, (1999), 7/28-37.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Muʿcemu'l-müʾellifîn: Terâcimü muṣannifi'l-kütübi'l-ʿArabiyye*. 1. Bsk., Beyrut: Müessesetu'r-risale 1414/1993.

Koca, Muhammet Ali. "el-Akâ'idü'n-Nesefîyye ve el-Akâ'idü'l-Adudiyye Örneğinde Osmanlı'da Akâid Risaleleri: Problemler, Özellikler ve Literatür". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/28, (2016), 41-97.

Kurt, Abdurrahman. "İslam ve Geri Kalmışlık Sorunu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2008), 35-72.

Kuzey, Muharrem. "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/27, (2016), 203-231.

Murâdî, M. Halîl. *Silku'd-dürer fî aʿyâni'l-ḳarni'ş-şânî ʿaşer*. Kahire: Daru'l-kitabi'l-İslamî, ts.

Özdinç, Rıdvan. "Osmanlı İrade, Kaza ve Kader Risaleleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/27, (2016), 185-202.

Özervarlı, M. Sait. "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?". *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler- Problemler-Teklifler,*

Sempozyum (İSAM, 2001), ed. Ali Akyıldız vd., İstanbul: İSAM Yayınları, (2007), 197-213.

Sinanoğlu, Mustafa. "Kelâm Geleneğinde Değişim". *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm*, (2002 Yılı Kutlu Doğum Semp. Tebliğ ve Müzakereleri), Ankara: Diyanet Vakfı, (2007), 217-231.

Taşkın, Bilal. "Osmanlı Döneminde Yazılan Umûr-i Âmme Risâleleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/27, (2016), 75-99.

Teftâzânî, Sa'deddîn. *Şerhu'l-Akâid/ Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, haz. Süleyman Uludağ, 7. bsk., İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.

Terzioğlu, Hülya. "Osmanlı Döneminde Öne Çıkan İsbât-ı Vâcib Risâleleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/27, (2016), 53-73.

Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul: Damla Yayınları, 2014.

Türker, Ömer. "Şerhu'l-Mevâkıf: Kelam İlminin Son Büyük Klasiği". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 14/28, (2016), 377-381.

Uludağ, Süleyman. "Giriş" *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 7. bsk., (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), 11-76.

Yasin Ğanım Casim el-Aridî eş-Şafiî el-Eş'arî. Ta*bakatu'l-Eşa'ireti A'yânu Ehli's-Sünneti ve'l-Cemae*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1445/2024.

Zürkānî, Ebû Abdullah Muhammed. *Şerhu'l-allame ez-Zürkānî ala'l-Mevâhibi'l-ledünniyye bi'l-Minahi'l-Muhammediyye*. tsh. Muhammed Abdülaziz el-Halidî. Beyrut: Dârü-l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.